

Günəl YUNUSOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
yunusova_edu@mail.ru

TÜRK ƏDƏBİYYATINDA “HƏDİS-İ ƏRBƏİN”LƏR

Hədis – İslam peyğəmbərinin söylədiyi sözlər, ərbəin – ərəbcə “qırx” mənasını verir. “Hədis-i ərbəin” ifadəsinin mənası “qırx hədis” deməkdir. Bu əsərlərə ərəbcə “Erbaun hədis”, farsca “Çihil hədis” deyilir. “Hədis-i ərbəin” Hz. Peyğəmbərin seçilmiş qırx hədisini özündə cəmləşdirən kitablara deyilir. Bu cür əsərlər Peyğəmbərin müxtəlif mövzularda söylədiyi hədislərdən ibarətdir.

İslam ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq “Hədis-i ərbəin”i Abdul-lah bin Mübarək yazmış, sonra Məhəmməd bin Əsləm ət-Tusi “Əl-Ərbəin”i fəsillərə görə təsnif etmişdir. Bu əsərlərdən sonra İslam və türk ədəbiyyatında bir çox belə əsərlər qələmə alındı. Bu tip əsərlər əvvəlcə nəsrə yazılırdı. İran və türk ədəbiyyatında nəzm-nəsr ardıcılığı ilə yazılan əsərlər sonralar yalnız nəzmlə yazıldı.

Türk ədəbiyyatında ilk qırx hədis Mahmud Bin Əli tərəfindən nəsrə yazılmış “Nəhc'ül Feradis” adlı əsərdir. Dörd babdan ibarət olan bu əsərin hər babında on hədis var. Bu əsərdən sonra türk ədəbiyyatında çox sayda nəsr, nəzm və nəsr ardıcılıqlı əsərlər qələmə alındı. “Qırx hədis” türk ədəbiyyatında siyer (siyer – İslam dini ədəbiyyatında peyğəmbərlərin, din böyüklərinin və xəlifələrin həyat hekayəsidir), hilyə (hilyə – Hz. Məhəmmədin fiziki və şəxsi xüsusiyyətləri ilə nümunəvi davranışlarını əks etdirən əsərlər), mövlud (mövlud – İslam ədə-

biyyatında Hz. Məhəmmədin doğum günündə qeyd edilən mərasimlərdə oxunan mənzum ədəbi mətnlərdir. Mövlud İslam ədəbiyyatında müstəqil bir ədəbi janrdır) və maktel (maktel – mərsiyə janrının xüsusi bir formasıdır. İslam tarixində önəmli bir yerə sahib olan Kərbəla hadisələrində şəhid edilən Hz. Hüseyin və bütün Kərbəla şəhidlərinə həsr edilən mətnlərdir) kimi ən çox istifadə edilən dini janrlardır. Türklərin qırx hədis formasındakı bəzi əsərləri yalnız hədis mətnlərinin toplanması şəklində olmuşdur ki, onların da əksəriyyəti dini təhsil və təlimlə bağlıdır. Ərəb dilində 250-dən çox, fars dilində 40-a yaxın hədis olduğu müəyyən edilmişdir. İslam aləmində ədəbi baxımdan qırx hədis tərcümə və şərhələrinə ən çox maraq göstərən, bu sahədə saysız mənzum risalələr ərsəyə gətirən türklər olmuşdur. Türk ədəbiyyatında Cəmaləddin Aksarayi, Kamal Paşazadə, Şəmsəddin Dalçı, Lütfi Paşa, Taşköprizadə, Tokatlı Əhməd, Süleyman Fazıl Əfəndi, Bursalı İsmayıl Hakkı, İsmayıl Müfid Əfəndi kimi sənətkarların qırx hədislə bağlı əsərlərini nümunə göstərmək olar. Yuxarıda adları çəkilən sənətkarlara və Osmanlının digər sənətkarlarına Şərəf əl-Nəvəinin “Hədis-i ərbəin”inin böyük təsiri olmuşdur. Osmanlı ədəbiyyatında ərəb və fars dillərindən türkcəyə çevrilmiş “Hədis-i ərbəin”lər də var.

İdris Bitlisi, Uzun Firdovsi, Özbək Vəliyüddin Abdülvəli kimi şəxsiyyətlər türk olmasına baxmayaraq, fars dilində “Qırx hədis tərcümələri” yazmışlar. Bu hədislərin ən məşhurlarından biri Malatya bəyinin oğlu Sədrəddin Konəvinin “Muhyiddin-i Ərəbi Şeyx-ül Əkbərin övladı” əsəridir.

XV əsrin II yarısından etibarən türk ədəbiyyatında “Qırx hədis tərcümələri” yazan şairlərə Əbdürrəhman Caminin böyük təsiri olmuşdur. Nəvai, Füzuli, Rihləti, Nəbi, Münifinin yazmış olduğu risalələr Caminin “Hədis-i ərbəin”inin tərcümələridir.

“Qırx hədisin tərcümələri” XIV əsrdən aktual bir mövzu oldu. XVI-XVII əsrlərdə isə geniş yazılmağa başladı. XVIII əsrin II yarısından bu mövzuya müraciət azalsa da, XIX əsrdə

yenidən aktivləşdi. Türk ədəbiyyatında qırx hədis tərcüməsindən başqa az miqdarda yüz hədis tərcüməsi də vardır.

Abdulkadir Qaraxan “İslam-Türk ədəbiyyatında qırx hədis toplusu, tərcümə və şərh” adlı əsərində türk ədəbiyyatında “Hədis-i ərbəin” yazan yazıçı və şairlərin əsərlərindən bəhs etmişdir.

Türkcə qırx hədis tərcüməçiləri arasında ön sıralarda şairlər gəlir, sonra isə alimlər. Bu qəbildən olan risalələrdə əsasən qitə və ya məsnəvi formasına üstünlük verilmişdir. Vəzn olaraq da əksərən əruzun Feilatün mefailün feİlün, Failatün failatün failat, MüfteÜn müfteilün feilün qəliblərindən istifadə edilmişdir. Bu əsərlərdə mövzu müxtəlifliyi özünü göstərir. Hətta tibb mövzusunda hədislərə, tərcümələrə rast gəlmək olur. Sənətkarların bir qismi əsərlərində mənsub olduqları təriqətlərə də yer ayırmışlar.

“Hədis-i ərbəin” tərcüməsi” əsərinin müəlliflərindən biri Şeyxi adlı şairdir. Haqqında elə də geniş bilgi yoxdur. Günümüzdə gəlib çatan əsərində 35 hədis öz əksini tapır. Ancaq bu, risalənin qırx hədis adlandırılmasına mane olmur. Əsər otuz beytlik məsnəvi tərzindəki giriş hissədən, əsərin yazılma səbəbi hissəsindən, hədislərin tərcüməsi və xətm olunmaq üzrə üç bölmədən ibarətdir. Hədislərdə daha çox din, əxlaq və ictimai həyatla bağlı İslam dininin əsas prinsiplərini əks etdirən mövzular yer alır. Hədislər qısa şəkildə verilmişdir. Müəllif məsnəvi formasındakı giriş hissəsində və hədislərin tərcüməsində Feilatün mefailün feİlün, Failatün məfailün failün qəlibindən istifadə etmişdir.

“Mənzum Hədis-i ərbəin”in birinci hədisi “Kim “La ilahə illallah” deyərsə, cənnətə girər”, otuz beşinci hədisi isə “Allaha insanların ən xoş olmayanı bir-birinə şiddətli düşmən olanlarıdır” hədisləridir. Əsərin müəllifinin

Şeyh-i na-tüvan fakir-ü zaif
Lütf edüb Şeyh-i günahkare, –

misralarından Şeyxi təxəllüslü şair olduğu müəyyənləşir. Lakin türk ədəbiyyatında Şeyxi təxəllüslü bir çox şair vardır. Sadəcə, bu əsərlərin hansına aid olduğunu dəqiqləşdirmək çətindir.

“Qırx hədis” tərcüməsi” yazarlardan biri də Sehmidir. Şair haqqında ilkin məlumatlara Şeyxinin, Mustafa Səfayinin, Bursalı İsmayıl Beligin əsərlərində rast gəlinir. Bu müəlliflərin əsərlərinin tarix etibarını ilə bir-birinə yaxınlığı diqqəti cəlb edir. Sehmi ilə əlaqəli mövcud məlumatların, demək olar ki, hamısı Səfayi və Beligin yazdıqlarından ibarətdir və ikisinin də söylədikləri bir-birinə çox yaxındır. Bu mənbələrdə verilən məlumatlar, adı, yaşadığı yer, təhsili, peşəsi və əsərləri təzkirə ənənəsinə uyğun olaraq bir neçə cümlə ilə məhdudlaşır. Şeyrlərdən az sayda nümunə də verirlər. Bir qrup təzkirəçi, Şeyxi, Səfayi, Müstəkimzadə onun adının Əhməd olduğunu söylədikləri halda, Məhməd Fahrəddin, Bursalı Məhməd Tahir və başqaları şairin adını Məhməd olaraq qeyd etmişlər.

Sehmi divanında əsl adını göstərməyə də, “Mənzum “Hədis-i ərbəin” tərcüməsi”nin dibacəsində adını Məhməd Sehmi olaraq göstərmişdir. Bu əsərin ilkin nəşrində müəllifin adı atasının adı ilə birlikdə Şeyx Məhməd bin Məhməd əl-Bursəvi (Şeyh Mehmed bin Mehmed el-Bursevi) olaraq qeyd edilmişdir.

Sehmi yaradıcılığına divanı və “Mənzum Hədis-i ərbəin tərcüməsi” əsəri daxildir. Əsər haqqında ilk bəhs edən Bursalı Mehmed Tahir olmuşdur.

Əsər şeir və nəsr qarışıq bir dibacə ilə başlayır. Sehmi əvvəlcə Allahı tərifləyir və ondan bağışlanma diləyir. Bu bölümü farsca bir misra ilə bitirdikdən sonra Hz. Peyğəmbərin əzəmətini dilə gətirir və tərifləyir, ondan şəfaət gözlədiyini bildirir. Bu bölümü də farsca bir misra ilə tamamlayır. Sonra əsərin yazılma səbəbi qeyd edilir. O, peyğəmbərin “Kim ümmətimə qırx hədis öyrədərsə, qiyamət günü onun şəfaətçisi və şahidi olacağam” hədisini göstərərək hədisdəki müjdəyə nail ola bilmək ümidi ilə əsəri qələmə aldığı söyləyir. Dibacədən

dərhal sonra qırx hədis qırx qitə ilə verilir. Əsər yeddi beytlik bir xətmə bitir. Sehmi burada oxucudan əsərdə gördüyü qüsurları ört-basdır etməsini xahiş edir, lakin əsərinin söz əhli olmayan insanlar tərəfindən tənqid edilməsini istəmədiyini də söyləyir.

Əsərdə seçilmiş hədislər müəyyən bir mövzu ilə bağlı deyil. Seçilən hədislərin ümumiyyətlə gözəl əxlaq sahibi olmağı hədəf aldıkları görülür. Sehmi daha çox qısa hədislərə yer vermişdir ki, bu da nəzmə asanlıqla çevirə bilmək üçün, həm də son məqsəd üçün əhəmiyyətli idi. Burada məqsəd oxucuya Hz. Peyğəmbərin müjdəsinə layiq ola biləcək hədisləri təqdim etməkdir. Mətnlər nə qədər qısa olsa, yadda saxlamaq da o qədər asan olur. Sehminin tərcümə etdiyi qırx hədisdən beşini Ə.Caminin əsərində də görmək olar. Molla Camidəki 12, 13, 15, 17 və 24-cü hədislər Sehidə 15, 16, 30, 8 və 6-cı sıralarda durur. Əsərdə təhkiyə üslubu üstünlük təşkil edir. Əsərin dili sadədir.

Gunel Yunusova

“HADITH-I ARBAIN” IN TURKISH LITERATURE

Summary

After the Qur'an, the most sacred texts of Islam are the hadiths of the Prophet. One of these hadiths has a very important and encouraging feature for poets. This hadith, which means, “Whoever collects 40 hadiths for my ummah, I will be an intercessor and witness for him on the Day of Resurrection”, was an opportunity for poets to exhibit their art in the Muslim community, and led to the writing of many literary works.

“Translations of forty hadiths” has been a topical issue since the fourteenth century. In the XVI-XVII centuries it began to be widely written. Although a certain period, ie from the second

half of the XVIII century, the appeal to this topic decreased, it became active again in the XIX century. In the Islamic world, the Turks were the most interested in the translation and interpretation of forty hadiths from the literary point of view, and wrote numerous verse treatises in this field. The hadiths mostly deal with religion, morality and social life, and reflect the basic principles of Islam. The hadiths are given briefly.